

Sjelereiser og åndskamp – Petter Dass og noaiden

*Michael 2024; 21: Supplement 33: 189–197.
doi:10.5617/michael.11724*

Dikterpresten Petter Dass skildrer Nordlands natur, fauna og folk i sitt mesterverk Nordlands trompet. Beskrivelsen er rasjonell, presis og basert på egne observasjoner, slik det sømmer seg en opplysningstidens mann. Bare når han kommer til samene, svikter fornuften, og fordommene får fritt utløp. Her stiller vi to spørsmål: Har Dass vært vitne til alt han forteller om samenes trolddom, gann og sjelereiser, eller videreformidler han myter? Sjelereiser var typiske for sirkumpolare folkeslags sjamaner. Vi må forutsette at noaiden (sjamanen) opplevde reisene som virkelige. Derfor spør vi: Hva er det biologiske grunnlaget for denne opplevelsen?

I sitt storverk, *Nordlands trompet* (1739), skildrer Petter Dass (1647–1707; figur 1) Nordlands geografi, dyreliv og befolkning (1). Han beskriver også samene, eller som han benevner dem: «lapper» og «finner». Han forteller om samenes utseende, boliger, matskikker og reindrift. De har fint tilvirkete klær og sko, de er utholdende, og de kan løpe flere mil uten å bli svette. Så langt er beretningen rasjonell og nøktern. Men når han behandler samenes religion, ritualer og råd, kommer bemerkelsesverdige opplysninger: Om samene har bundet tre knuter på et tørkle, kan du, ved å løsne den ene, få god bær for seiling. Løsner du den andre knuten, må du ta rev i seilene. Løsner du den tredje, blir det storm. Og de driver med gann og kan forgjøre mennesker, dyr og jord:

Man vil og vel sige, det Finnerne kand
Med Ryllen og Tryllen og Troldoms Forstand
Baad' Veiret og Vandet forgjøre;
Ja og at insætte forflyvende Gann
I Folk, Creaturer, i Mark og Plan,
Det man og kand mangededs høre;

Figur 1. Et portrett i Melhus kirke. Presten er, muligens feilaktig, identifisert som Petter Dass. Uansett illustrerer bildet den myndige framtoning som nok også preget Dass (Foto John Lerli).

Dass tror Satan står bak. Han har flere bevis på at samene har samrøre med djevelen; det har han med «seende Øye fornummet»:

At de nogen Omgang med Dievelen har,
Jeg derpaa har mangan gang Kiendetegn klar
Med seende Øye fornummet;
Beteer dennem nogen Forhaanel' og Spee,
Og Finnen han truer, Ulykke skal skee,
Da bliver det tit efterkommet;

Andre halvdel av verset over beskriver hvordan samén tar hevn om noen krenker ham. Dass virker fascinert. Tydeligst viser det seg i versene om noaiden som foretar en sjelereise. Hvis du vil vite hva som skjer langt av sted («i fremmed fraliggende Pladser og Ort»), så kjenner Dass de samer som kan fortelle deg det:

Han kaster seg flad op paa Jorden utstrakt,
Og falder slet hen i Besvimels-Afmagt
Foruden al rørendes Aande

Dette er en noaide i transe, liggende som livløs på bakken. Men når han våkner til, kan noaiden fortelle! Han har «vanket i fremmede Lande». Og at det faktisk har skjedd, er Dass sikker på, for noaiden har med seg en gjenstand, et pant, tilbake fra reisen som bevis:

Og paa det hans Ord kan forsikres med Ja,
Da fører han seendes Pant derifra,
Som den eller den haver eyet.

Ikke bare kan en same sette gann på folk og fe, men en annen same kan ta gannet ut igjen: «Én Gannen insetter, den annen har lært Den samme med Kunst at udtage.» Dette blir en teologisk nøtt: Er det slik at djevelen (gjennom «finnen») kan gjøre noe godt, som å fjerne et gann? Dass forklarer det slik: Det ikke er djevelen imot å hjelpe et menneske, dersom han med tiden kan få fatt i vedkommendes sjel.

Vitne eller myteformidler?

Petter Dass var prest i Alstahaug på Helgelandskysten og har nok truffet samer, slik han sier. Men det er påfallende at en av hans forgjengere, Peder Claussøn (1545–1614), hundre år tidligere skriver om «Finnerne»:

«De kunde og fly nogle at vide/hvad der skeer paa andre steder langt borte/og da legger hand sig ned/og giver sin Aande fra sig/og ligger som hand var død/og er sort og blaa i sit Ansigt/og saaledis ligger hand en time eller halff anden/efter som steden er langt borte/som hand skal forfare noget paa (...) /og de som kiøbe Bør av hannem/ dem antvorder hand et snøre eller baand/med tre Knuder paa/og naar hand opløser den første Knude/faar hand passelig Bør/og løser hand den anden Knude/da faar hand saa sterck en Vind/som hand kan mest raade/ Men løser hand den tredie Knude/ da gaar det icke af uden Skibbrode og mande miste. (...) De bedrive og somme megen arrighed med deris troldom/saa at den ene skiuder eller sender sin Gan i et Menniske/og en anden bider den ud igjen (...) og naar hand icke haver Mennisken at forgjøre/og sende sin Gan udi/ (hvilcket hand icke giør/uden hand haver nogen

Sag med hannem) da udsender hand den i Vær og vind/og lader den ramme paa Mennisker/Qveg eller Diur/eller hvor den kand» (2).

Claussøns og Dass' beskrivelser er slående like. Claussøn var prest i Audnedal i Vest-Agder og var aldri lenger nord enn Bergen (3). Det er antatt at han fikk sine kunnskaper om Nord-Norge fra sin venn, lagmannen i Agder, Jon Simonsson (1512–1575), som var oppvokst Trøndheim og hvis far muligens drev handel nordover (4). Men selv Jon Simonsson må i beste fall ha vært en annenhånds kilde med hensyn til samenes gann og trolldom. En mer sannsynlig kilde er den svenske geograf-biskopen Olaus Magnus (1490–1557) som allerede i 1555, i sin beskrivelse av de nordiske folkene (5), gjenga historiene om samens tre magiske knuter som gir vind av forskjellig styrke og sjelereisene til fjerne land, inkludert det å ha med en pant, for eksempel en ring, tilbake (figur 2).

I det nordiske presteskapet har det altså dannet seg mytiske oppfatninger om samene. Kanskje var disse oppfatningene formidlet av universitetene der de hadde lært sin teologi, kanskje var de allemannseie i form av vandre-sagn. Tre hundre år etter Claussøn skriver Johan Turi (1854–1936), selv same, i dansk oversettelse:

«Og de noaider har været saadanne, at naar de var ved at øve trolldom, saa har de efterladt legemet som dødt, og livet er gaaet med Birrus engle til arbejde – at gøre ondt paa et eller andet menneske» (6).

Birrus er djevelen. Hen er neppe identisk med den kristne djevelen, men er den som må ta seg av de sjelene Gud ikke vil ha (7). I sitatet later Turi til å bekrefte Olaus Magnus', Claussøns og Dass' historier, men det er mulig at han bare videreformidler myten siden den sjelelige reisetradisjonen antakelig opphørte på 1800-tallet (8, 9).

Sjelens åndeløse reise

Sjelereisenes mål var i virkeligheten helst dødsriket (9), ikke «fremmede Lande» slik Dass og Olaus Magnus sier. Når en person ble syk, kunne det skyldes at noen i det hinsidige ville ha den sykes sjel over til seg. Noaiden var lege og måtte derfor kunne dra til den andre siden og forhandle på pasientens vegne. Vi må forutsette at noaidene opplevde reisene sine. Dette å reise i en åndelig dimensjon er utbredt blant sirkumpolare folkeslag og antakelig svært gammelt (9). Tradisjonen har overlevd fordi reisene ble oppfattet som reelle. Da må det finnes et nevrontalt, hjernemessig, grunnlag for reiseopplevelsen. Noen medisinske tilstander kan kaste lys over fenomenet. Epileptiske anfall kan hos noen innebære følelsen av å bli transportert til et annet sted. En av mine pasienter fortalte hvordan hun under anfallene

Figur 2. Illustrasjoner av samer fra 1555 hos Olaus Magnus (5). Øverst ses en same som tilbyr sjøfolk et reip med tre knuter. Å løsne knutene innebar å få bør av forskjellig styrke. Nederst: En same ligger i transe med trommen i høyre hånd mens sjelen hans er på reise i fremmede land.

kom til et deilig, stort og lyst rom med mange, mange mennesker. Hun spurte: «Er det dit vi kommer når vi dør?» En annen pasient har beskrevet reiser til stjernene under anfallene sine (10). Denne siste pasientens epilepsi hadde utgangspunkt i overgangen mellom isselapp og tinninglapp, Brodmans area 39 med gyrus angularis. Dette hjernebarkområdet er en del av standardnettverket (default mode network) som står for selv-opplevelsen (11). Elektrisk stimulering av gyrus angularis kan gi en ut-av-kroppen-opplevelse, en følelse av at selvet (sjelen) svever ut av den fysiske kroppen, slik det er rapportert hos epilepsipasienter som gjennomgår slik stimulering før operasjon (12, 13). Narkolepsi er en annen tilstand som med sine drømmeaktige syner i halvvåken tilstand kan minne om noaidens transe. Noaiden kan ha kunnet manipulere de nevronale mekanismene som ligger til grunn for ut-av-kroppen-opplevelser, drømmer og hallusinasjoner. Teknikken har antakelig minnet om selvhypnose. En hypnotisert person kan ignorere omgivelsene, men være intenst konsentrert om den indre opplevelsen som kan framstå svært virkelig. Hypnotiserbarhet (suggererbarhet) er normalfordelt i befolkningen; det vil si at noen få er spesielt suggererbare (14). Blant disse finner vi nok noaidene.

Sjelereiseteknikkene var hemmeligheter som noaidene bevarte seg imellom. Derfor vet vi lite om dem. Det er ikke kjent om noaidene brukte hallusinogene sopper og planter, eller væskebegrensning og søvnløshet for å oppnå transen, selv om dette er kjent fra andre kulturers sjamanisme (9).

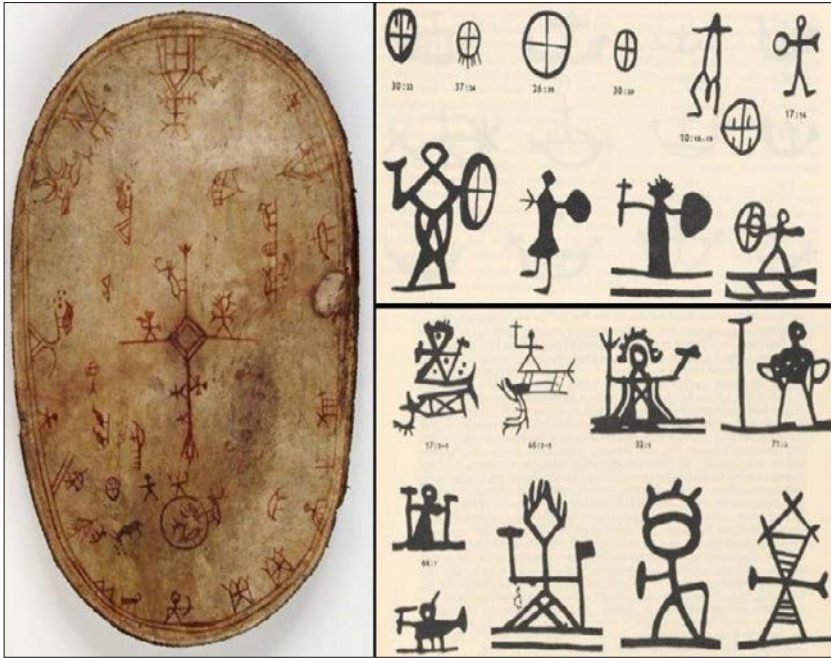
Faste, brennevin og tromming er beskrevet som hjelpemidler (15). Det bidro også at pusten ble svakere, der han eller hun lå «foruden al rørendes Aande», «sort og blaa i sit Ansigt». Den svake pusten ga noaiden en respiratorisk acidose. Lav pH påvirker hjernen på mange vis. For eksempel har glutamatreseptorer av NMDA-type egne seter for protoner. Når reseptoren binder protoner, blir den mindre aktiv. Muligens virker protonene psykotropt, som NMDA-reseptorblokkerne ketamin og fensyklidin, som kan gi både ut-av-kroppen-opplevelse og hørsels- og synshallusinasjoner (16).

Under reisen var noaiden sårbar. Kom noen borti ham eller henne, kunne kroppen dø og sjelen miste tilholdsstedet sitt (6). Det kan ligge erfaring bak en slik oppfatning: respiratorisk acidose reduserer hjertets pumpeevne og disponerer for rytmeforstyrrelser (17). En plutselig aktivering i form av en skump kunne nok føre til ventrikkelflimmer og noaidens død.

Selv om trommen var nyttig til sjelereiser, var den antakelig hyppigst og nyligst brukt til rådgivning og spådom. Noaiden la en gjenstand, en viser, på trommen og slo på skinnen med hammeren av reinhorn. Avhengig av hvor viseren spratt på trommen og hvilke figurer (figur 3) den nærmet seg, fikk man svar på spørsmålet man hadde stilt (8).

Tryllekunst og troskamp

En pussighet i Petter Dass' skildring er at noaidens ånd kommer tilbake med noe høyst konkret og materielt, en gjenstand, en souvenir, som skal bevise hvor han har vært. Her står vi overfor en tryllekunst, en fingerferdighet, på gammalnorsk sløgð, et ord vi finner igjen i «slu», «sløy», «sløyd» og i engelsk «*slight* of hand». Gitt at Dass har opplevd dette, har det vært viktig for noaiden å overbevise presten. Vi kan se situasjonen fra noaidens side: Her kommer en mektig geistlig, en kongens mann med utdannelse fra København. Som sokneprest i Nordlands mest innbringende sokn er han formuende. Han mener at noaiden og folket hans er Satans barn. Dass utfordrer noaiden: «Vis at sjelen din kan reise! Men ta med deg bevis på hvor du har vært!» Dette er en kampsituasjon. Det er statsmakten mot urfolket. Det er den fastboende mot nomaden. Det er kristendommen mot en tro som nå på det nærmeste er utryddet. I det lange løp vant vel Dass. Men der og da er kampen ikke avgjort. Og noaiden bruker det som må til, selv slu fingerferdighet og fysiske bevis. Hadde noaiden fått ordet, ville han kanskje sagt at Dass gjør bruk av samme type virkemidler i kirken. Det har han selv sett når han kommer «til Hærrens høyverdige Bord», dvs. til nattverd, og blir budt Jesu blod og legeme i form av vin og brød.

Figur 3. Freavnantjahke gievrie (Frøyningfjelltromma, også kjent som Follidalstromma), samisk tromme med figurer tegnet med farge fra orebark. Trommen ble inndratt på ordre fra misjonæren Thomas von Westen i 1723, men ble tilbakeført til Sápmi i 2023 (18). Foto Meininger Museen, Wikimedia. Til høyre ses trommeskinnsfigurer; oppe: trommer og noaider; nede: guder (19).

Kampen mellom noaiden og Petter Dass fortsetter i våre dager. Nå som verden skal gå over fra fossilbasert kraftproduksjon til «grønn» energi, er samiske landområder blitt interessante for vindkraftutbyggere. Og hellige fjell, som Sieidi (Skarvberget) i Porsanger og Rásttigáisá i Sør-Varanger, egner seg for vindmøller (20). Grønn energi skal redde menneskeheten fra global oppvarming og utslettelse. Det er tydelige religiøse undertoner i dette. Og som kristendommen på 1600- og 1700-tallet, går den nye trosretningen løs på de samiske tradisjonene.

Litteratur

1. Dass P. *Nordlands trompet*. Oslo: Aschehoug, 2006.
2. Claussøn P. *Norriges og omliggende øers sandfærdige beskrivelse*. København, 1632 (gjenopptrykket 1727). <https://www.nb.no/items/3055a03b05499fcb3a70f8b48a04fab6?page=0> (25.5.2024).
3. Gunnes E. Peder Claussøn og hans samtid. I: Try H, red. *Peder Claussøn Friis, samtid og miljø på Agder*. Kristiansand: Agder distriktshøyskole, Skrifter 1986, I: 26. <https://www.nb.no/items/10d8beed1783a1c7efcefc54a1753247?page=33> (lest 25.5.2024).
4. Hamre L. Jon Simonsson, jurist og humanist, tradisjonsformidlar og sambandsledd mellom gammel og ny tid. I: Try H, red. *Peder Claussøn Friis, samtid og miljø på Agder*. Kristiansand: Agder distriktshøyskole, Skrifter 1986, I: 77–125. <https://www.nb.no/items/10d8beed1783a1c7efcefc54a1753247?page=83> (lest 25.5.2024).
5. Magnus O. *Historia de gentibus septentrionalibus*. Roma 1555. <https://www.nb.no/items/24169df86a46faa5627ebb429ab7a675?page=207&searchText=nodi%20magici>
6. Turi J. *Muittalus samid birra: En bog om lappernes liv*. Stockholm: A.B. Nordiska Bokhandeln, 1910: 197. <https://www.nb.no/items/afaf3ce2a6671998d8c345f9cdae0d0?page=229> (lest 25.5.2024).
7. Pollan B. *Kristningen av samene*. Káášjohka-Karasjok: ČalliidLágáđus – Forfatternes Forlag, 2023: 91. <https://www.nb.no/items/bb820ea3db7aa86fd337626c00996404?page=91> (lest 25.5.2024).
8. Olsen L. Om runeboennen (1885). *Ottar* 1997; 217 (nr. 4): 4–7. <https://www.nb.no/items/2bcd509fa1a96120b39059b77ab362fe?page=5&searchText=28>
9. Eliade M. *Sjamanisme. Henrykkelsens og ekstasens eldgamle kunst*. Oslo: Pax Forlag, 1998. <https://www.nb.no/items/1cedc77abcdbb475bd54e21fa0dbcc5?page=0> (lest 25.5.2024).
10. Vuilleumier P, Despland PA, Assal G et al. Astral and out-of-body voyages. Heautoscopy, ecstasis and experimental hallucinations of epileptic origin. *Revue Neurologique* 1997; 153: 115–119.
11. Raichle ME. The brain's default mode network. *Annual Review of Neuroscience* 2015; 38: 433–447. doi: <https://doi.org/10.1146/annurev-neuro-071013-014030>
12. Blanke O, Ortigue S, Landis T et al. Stimulating illusory own-body perceptions. *Nature* 2002; 419: 269–270. doi: <https://doi.org/10.1038/419269a>
13. Blanke O, Landis T, Spinelli L et al. Out-of-body experience and autoscopia of neurological origin. *Brain* 2004; 127: 243–258. doi: <https://doi.org/10.1093/brain/awh040>
14. Montgomery GH, Schnur JB, David D. The impact of hypnotic suggestibility in clinical care settings. *International Journal of Clinical and Experimental Hypnosis* 2011; 59: 294–309. doi: <https://doi.org/10.1080/00207144.2011.570656>
15. Leem K. *Beskrivelse over Finmarkens Lapper, deres Tungemaal, Levemaade og Forrige Avgudsdyrkelse*. København: Det Kongel. Waisenhusets Bogtrykkerie, 1767: 450–506. <https://www.nb.no/items/b3b5d5a7bdc8c89b1ac472cb7dfad171?page=487> (lest 25.5.2024).
16. Powers AR 3rd, Gancsos MG, Finn ES et al. Ketamine-induced hallucinations. *Psychopathology* 2015; 48: 376–385. doi: <https://doi.org/10.1159/000438675>

17. Crampin EJ, Smith NP, Langham AE et al. Acidosis in models of cardiac ventricular myocytes. *Philosophical transactions. Series A, Mathematical, physical, and engineering sciences* 2006; 364: 1171–1186. doi: <https://doi.org/10.1098/rsta.2006.1763>
18. Sámediggi. Gleder seg over at Freavnantjahke gievrie er på vei tilbake til Saepmie. <https://sametinget.no/aktuelt/gleder-seg-over-at-freavnantjahke-gievrie-er-pa-vei-tilbake-til-saepmie.26553.aspx> (lest 25.5.2024).
19. Manker E. *Die lappische Zaubertrommel*. Stockholm: Thule AB, 1938. <https://www.nb.no/items/e4e35c01370d85ce409691adb829f3f?page=0> (lest 25.5.2024).
20. 39 konfliktsaker venter etter Fosen. *Teknisk Ukeblad* <https://www.tu.no/artikler/konfliktsaker-i-ko-i-samiske-omrader-gruver-kraftverk-og-kraftlinjet/527639?key=uAktoBlr> (lest 20.5.2024).

Bjørnar Hassel
bjornar.hassel@medisin.uio.no
Avdeling for neurohabilitering
Oslo universitetssykehus, Ullevål
og
Universitetet i Oslo

Bjørnar Hassel er professor i neurohabilitering ved Universitetet i Oslo og overlege ved Avdeling for neurohabilitering, Oslo universitetssykehus.